

Sağlık hukuku ve etiği açısından COVID-19 süreci

Prof. Dr. Fulya İlçin Gönenç

Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunudur. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde doktoraasını tamamlayan Gönenç, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesinde araştırma görevlisi olarak başladığı akademik yaşamını 2015 yılından itibaren İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Medeni Hukuk Anabilim Dalında sürdürmektedir. İstanbul Medipol Üniversitesi İlaç ve Sağlık Hukuku Merkez Müdürlüğü görevini yürüten Gönenç, hasta hakları, tıp hukuku ve etiği, engelli hakları konusunda sivil toplum örgütlerinde ve Klinik Araştırmalar ve GETAT Etik Kurulunda görev yapmaktadır.

Tüm dünyanın gündeminde olan "CoronaVirus Disease 2019 (COVID-19)" hakkında şu ana kadar sahip olduğumuz en net bilgi, virüs hakkındaki "bilinmezlik".

Virüsün yayılım şekli, alanı, hızı, tedavisi gibi konulardaki belirsizlik sürecinde, bir yandan durumun gerektirdiği çözümler üretilmeye çalışılırken, diğer yandan yaşamın olağan akışı ve gereklerinin planlanmasına çalışılmaktadır. Yaşadığımız dünya ilk defa bir pandemi ile karşılaşmıyor, tarih boyunca salgın hastalıkların geçici ve kalıcı sonuçları, dönüştürücü etkilerine ilişkin bir bilgi birikimimiz olmakla birlikte, COVID-19 (SARS CoV-2) virüs salgınının bilinenden ve öngörülebilenden farklı olduğu hemen hemen herkesçe dile getirilen bir bakış açısı. Serbestçe seyahat eden, kişi hak ve özgürlüklerinin sınırlanamayacağına inanan, dünya üzerindeki her toplum ve bireyin birbirine bağlı ve birbirinden sorumlu olabileceğini unutan, kendi yaşamını sadece kendisinin düzenleyebileceğine inanan 21. yüzyıl insanı için bu pandemi hiç şüphesiz beklenmedik ve alışılmadık bir durum olarak karşımıza çıktı. Salgının ölçeği ve salgın çerçevesinde gündeme sokulan uygulamalar 21. yüzyıl küresel toplumunu derinden etkiledi ve her alanda etkilemeye devam edecek. Salgının pek çok alanda etkilerini uzun yıllar sürdürecektir bir dönüşüme yol açma potansiyelini hepimiz hissediyoruz.

COVID-19 pandemi döneminin belirsizlikleri ve paradokslarına rağmen hızlı bir şekilde harekete geçme zorunluluğu, başta salgının engellenmesi ve yayılımının azaltılmasına yönelik fiziksel mesafe kuralının konulmasını gerektirdi. Bu kuralın bir buçuk-iki metrenin çok ötesinde; siyasi, ekonomik, sosyal ve hukuki sonuçları olduğunu zaman içinde gördük ve belki de henüz bilmediğimiz, tespit edemediğimiz etkilerini görmeye devam edeceğiz.

Tüm dünyada olduğu gibi pandemi süreci ile birlikte ülkemiz bakımından da öngörülebilir bir şekilde ortaya çıkan, artan ve farklılaşan sağlık hizmeti talebine uygun planlamaların acil olarak yapılması, salgının önlenmesi ve yayılımının azaltılmasına ilişkin tedbir ve kararların hızla alınması gerektiği ve bu süreçte, devletler açısından pandemiye ilişkin planlamaların sadece sağlık hizmet sunumu kapsamında yapılamayacağı gerçeği ile pek çok ve farklı düzenleme yapmanın ulusal ve uluslararası sorumluluğu gündeme geldi.

Bu noktada devletlerin uluslararası sorumluluklarından başlayarak, devlet ve kamu kurumları başta olmak üzere, tüm sağlık hizmet sunucularının, doğrudan ve dolaylı olarak ilgili tüm kurum ve kuruluşların, medyanın, meslek ve sivil toplum örgütlerinin, toplumu oluşturan her bir bireyin sürece ilişkin görev, yetki

ve sorumluluklarının ayrıca değerlendirilmesi gerekir. Söz konusu sorumlulukların belirlenmesi, süreçten doğrudan ve/veya dolaylı olarak etkilenen tüm bileşenler ve bunların sahip oldukları haklar çerçevesinde ele alınmalıdır ki bu başlı başına ve kapsamlı disiplinler arası birden çok çalışmanın konusu olabilir.

Bu kısa yazının kapsamı içinde devletlerin uluslararası sorumluluklarından kısaca söz ederek, uygulamada en fazla karşımıza çıkan, somut ve sınırlı bazı konuları ele almakla yetineceğiz. Hiç şüphesiz kısa açıklama veya sadece başlık olarak ele aldığımız konuların her biri hukukun farklı disiplinlerine ilişkin olup, ayrıntılı olarak incelenmesi gereken konulardır.

Devletlerin Uluslararası Sorumlulukları

Uluslararası hukuk ve düzenlemeler uyarınca, ülkelerin salgın ile küresel mücadelede işbirliği içerisinde hareket etmesi bir gereklilik olduğu kadar, uluslararası sorumluluğunun da bir sonucudur. Devletlerin, küresel sağlığı tehdit eden salgın ile ilgili gözlem ve deneyimlerini, belirli sınırlar dahilinde uluslararası resmi kurumlarla paylaşmaları beklenmekte; bu süreçte alınan kararların, uluslararası işbirliği ve koordinasyona açık olması mücadelenin etkili araçlarından biri olarak kabul

edilmektedir. Karşı karşıya kaldığımız küresel sağlık krizinin önlenmesi uluslararası şeffaf bilgi paylaşımı, destek, dayanışma ve işbirliğini zorunlu hale getirmektedir.

Sağlık hizmetlerinin yürütülmesinde yetersiz kalan ülkelerin tıbbi malzemenin (koruyucu ekipmanlar, tanı testleri, ilaçlar, ventilatör cihazları) yanı sıra toplumsal ve profesyonel gereksinimlerini temin konusunda ülkelerin birbirine destek olmaları gerekmektedir. Türkiye koronavirüs salgın sürecinde diğer ülkelere verdiği destek ve yardımlar ile sık sık gündeme gelmiştir. Maske, koruyucu kıyafet, önlük, koruyucu gözlük, eldiven, antiseptik ve test kiti gibi tıbbi ürün desteklerinin yanı sıra, yardım iletilen ülkenin ihtiyaçlarına uygun olarak temizlik, ilaçlama, sağlık çalışanlarına eğitim, hastane-sağlık ocağı yenileme gibi hizmetler de verilmiştir.

Devletin Ulusal Sorumlulukları

Pandeminin etkisine maruz alan tüm ülkelerde olduğu gibi, Türkiye bakımından da pandeminin ulusal yönetim boyutu, başka bir ifade ile devletin sorumlulukları gündeme gelmiştir. Bu süreçte ve sürecin yönetiminde kamuoyuna açık ve net bilgi sağlamak, bilgilerin açık, hızlı ve şeffaf bir şekilde paylaşılması ve pandeminin gelişim dönemlerine uygun iletişim mesajları oluşturulması, bunları iletecek ilgili materyal ve kanalların belirlenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu noktada, Sağlık Bakanlığı tarafından sürece ilişkin bil-

gilendirmenin topluma doğrudan ulaştırılması, güven ortamının yaratılması ve şeffaflığın sağlanmasında en önemli etkenlerden biri olmuş ve toplumun salgınla mücadeleye dahil edilmesi sağlanmıştır. Açık, şeffaf ve eşzamanlı olarak toplumla bilgi paylaşılması, sürecin ciddiyetini göstermek ve toplumsal bilinci geliştirmek, COVID-19 pandemisi ile mücadelede bireysel ve toplumsal katılımı sağlamak açısından önemini korumaya devam etmektedir.

Pandemi dönemlerinde, devletler açısından beklenmedik şekilde ortaya çıkan sağlık ihtiyaçlarına etkili cevap verme, toplum sağlığını koruma, bireysel ve toplumsal yararı gözetme ve dengeleme, kaynakları adil bir şekilde paylaşma, acil durumlara müdahale stratejileri geliştirme, tıbbi malzeme tedariki, uygun tedavi protokollerinin oluşturulması, kamu çalışanları ve sağlık profesyonellerinin güvenliğini sağlama, etkin sağlık hizmet sunumunun sağlanması, toplumun mücadeleye katılımının sağlanması, bilgi yönetimi gibi pek çok yükümlülük ortaya çıkmaktadır. Salgın sürecinde belirlenen politikalar gereği oluşturulan kararların biyolojik, psikolojik, ekonomik vb. sonuçları da göz önüne alındığında, pandemi ile ilgili oluşturulan tüm politikaların hukuکی zemini ve gerekçesinin varlığının en önemli konulardan biri olduğu daima göz önüne alınmalıdır.

Bir yandan salgın ile mücadele edilirken, diğer yandan etkili teşhis, tedavi ve aşı gibi çalışmalar, klinik araştırma-

Pandeminin etkisine maruz alan tüm ülkelerde olduğu gibi, Türkiye bakımından da pandeminin ulusal yönetim boyutu, başka bir ifade ile devletin sorumlulukları gündeme gelmiştir. Bu süreçte ve sürecin yönetiminde kamuoyuna açık ve net bilgi sağlamak, bilgilerin açık, hızlı ve şeffaf bir şekilde paylaşılması ve pandeminin gelişim dönemlerine uygun iletişim mesajları oluşturulması, bunları iletecek ilgili materyal ve kanalların belirlenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu noktada, Sağlık Bakanlığı tarafından sürece ilişkin bilgilendirmenin topluma doğrudan ulaştırılması, güven ortamının yaratılması ve şeffaflığın sağlanmasında en önemli etkenlerden biri olmuş ve toplumun salgınla mücadeleye dahil edilmesi sağlanmıştır.

lar, konuya ilişkin yapılan bilimsel yayınlar finansal, teknik ve bilimsel yönden desteklenmelidir.

Sağlık Hizmetlerine Erişim - Teletıp Uygulamaları

Tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de süreç içinde gerek toplumu oluşturan bireyler gerek ise hekimler ve diğer sağlık çalışanları bakımından göz önüne alınması gereken hukuki ve etik sorunlar, zaman zaman ikilemler ortaya çıkmaktadır. Pandemi sürecinin değişken, dinamik yapısı sorunların ülkeden ülkeye değişmesi, süreç içindeki önceliklerin, anlık ve zamana yayılan etkilerinin de farklılaşması sonucunu doğurmaktadır. Pan-

demide dönemlerinde üzerinde en fazla durulan ve COVID-19 salgınında da pek çok ülke açısından büyük sorun teşkil eden konu kaynakların adil dağılımıdır. Sağlık hizmetine yönelik olarak artan taleple birlikte sınırlı kaynakların kullanımı, hizmete erişim ve yararlanma önceliğinin belirlenmesi gibi konular, pandemide ilk günlerinde ülkemizde de tartışılabilir; yeterli sağlık hizmet alt yapısı, etkili triaj ve tedavi protokolleri ile bu konuda ciddi ve kalıcı sorunlar yaşanmadığı bildirilmiştir. COVID-19 enfeksiyonlarının toplumda görülmeye başlamasıyla sağlık kurumlarında sunulan hizmetlerle ilgili kısıtlamalara gidilmesi (örneğin; elektif işlemlerin ertelenmesi) uygun bir yöntem olarak kabul edilmekle birlikte, sağlık hizmetine ihtiyaç duyan hastalara yönelik olarak (acil durumlar, takipli hastalar, kronik hastalığı olanlar, başta kanser hastaları olmak üzere tedavi süreci devam edenler ...) sağlık hizmetlerinin kesintisiz sürdürülebilmesi de önemlidir.

Enfeksiyonun bulaş riskinin yüksek olduğu sağlık kurumlarının daha kontrollü bir şekilde sağlık hizmeti sunmaları, hastaların sağlık kurumlarından hizmet alma noktasındaki kaygıları sağlık hizmet sunum alanında zaten yeri olan teletıp uygulamalarına olan talebi arttırmış ve süreç içerisinde pek çok kamu ve özel sağlık kurum ve kuruluşu teletıp uygulamalarını hızla devreye sokmuştur. Ülkemiz açısından teletıp uygulamalarına özgü yasal bir düzenleme olmadığı ifadesi doğru olmakla birlikte, söz konusu uygulamaların hukuka uygun olmayacağını ifade etmek, daha açık bir ifade ile bilişim teknolojileri kullanılarak tıbbi bilgi ve hizmetlerin iletilmesi ve uygulamasına karşı çıkmak, hiçbir açıdan anlamlı olmadığı gibi, gerçekçi de değildir. Kaldı ki, e-nabız, teletıp ve teleradyoloji sistemi (TTS) uzun yıllardır uygulanmakta, teletıp uygulamaları e-sağlıkla ilgili eylemlerden biri olarak görülmektedir. COVID-19 pandemisinde bazı hasta gruplarının ilaçlarının bu yöntemle reçete edilebilmesi, karantinada bulunan hastaların takibi, hasta ve sağlık personelinin güvenliği açısından teletıp uygulamalarına duyulan ihtiyacın açık bir sonucudur.

Kanaatimce, pandemi sürecinin kontrol altına alınması ile birlikte, sağlık hizmet sunum alanının en öncelikli konusu olarak e-sağlık uygulamaları ele alınmalı, ilgili uzmanlarca bilimsel standartlar belirlenmeli; hizmet sunu-

cuları açısından kullanılan sistem ve uygulamaya ilişkin teknik ve hukuki alt yapı prensipleri belirlenmelidir. Bu konuda yapılacak bir hukuki düzenleme ile uygulamaların yasal sınırları çizilerek, hastanın kimlik bilgilerinin doğrulanması, hastanın bilgilendirilme hakkı, hasta mahremiyeti, kişisel verilerin korunması, sağlık hizmet sunucusunun hukuki sorumluluğu, geri ödemeler, tıbbi kayıtlar gibi konulardaki belirsizliklerin giderilmesi sağlanmalıdır.

Pandemi Dönemi ve Sağlık Çalışanları

Pandemi dönemlerinin sağlık hukuku açısından en önemli konularından biri sağlık çalışanlarının güvenliği konusudur. Belirsizliklerin yaşandığı bu dönemde sağlık çalışanlarının yaşadığı sorunların bazıları süreç içinde cevap ve çözüm bulurken, bir kısmı halen belirsizliğini korumaktadır. Örneğin "Tıbbi Kötü Uygulamaya İlişkin Zorunlu Mali Sorumluluk Sigortasında Kurum Katkısına İlişkin Usul ve Esaslara Dair Tebliğ'de Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliği" Resmi Gazete'de yayımlanarak (T.23 Mayıs 2020/31135), özel sağlık kurum ve kuruluşlarında çalışan ve mesleklerini serbest olarak icra eden sigortalıların kendi görev yeri ve branşı dışında da olsa ilgili mevzuat çerçevesinde kamu ve özel sağlık kurum ve kuruluşlarıyla buralara bağlı, ilgili veya ilişkili birimlerinde salgın sebebiyle görevlendirilmeleri nedeniyle yürüttükleri faaliyetleri, ilave sözleşme düzenlenmeksizin veya prim tahsil edilmeksizin poliçe kapsamına dahil edilmiştir. Böylece söz konusu görevlendirmeler kapsamındaki tüm iş ve işlemler "Tıbbi Kötü Uygulamaya İlişkin Zorunlu Mali Sorumluluk Sigortası" poliçesi kapsamına alınarak, sağlık çalışanları bakımından belirsizlik yaratan tartışmalar sonlandırılmıştır. Bu süreçte sağlık çalışanlarının mesleki maruziyetten dolayı enfekte olmasının meslek hastalığı / iş kazası olarak kabul

edilmesi gerekliliği karşısında, konuya ilişkin belirsizliğin de bir an önce giderilmesi gerekmektedir.

COVID-19 pandemisi sürecinde sağlık çalışanlarının güvenliği ve korunması, yoğun çalışma şartları ve koşulları çok sayıda önlem alınmasını ve planlama yapılmasını gerektirmiştir. Kişisel koruyucu ekipmanların eksiksiz temini başta olmak üzere, sağlık çalışanlarının güvenliğinin sağlanması, ihtiyaçlarının giderilmesi, iş ve çalışma koşulları göz önüne alarak her yönden desteklenmesi, pandemi sürecinin etkin bir şekilde yönetimi için en önemli konuların başında gelmektedir. Sürecin dinamik yapısı etkili önlemlerin geliştirilerek alınmaya devam etmesinin bir zorunluluk olduğunu göstermektedir. Sağlık çalışanlarına yönelik olarak sürece ilişkin uygulamalar nedeniyle açılacak davalarda, sağlık çalışanlarının hukuki sorumluluğu açısından dava konusu vakianın gerçekleştiği koşulların, söz konusu dönemde geçerli olan tedavi protokollerinin ve ilgili düzenlemelerin dikkate alınması gerekir.

Sağlık uygulamalarına ilişkin hukuki düzenlemelerin sadece COVID-19 ekseninde değil, genel olarak pandemi süreçleri dikkate alınarak, tıp hukuku ve etiğinin temel ilkeleri ve hasta hakları gözetilmek kaydıyla yeniden ele alınması, pandemi döneminde hasta ve sağlık çalışanlarının hak ve sorumluluklarının yeni bir bakış açısıyla değerlendirilmesi muhtemel hukuki ihtilafların önlenmesi ve sağlık çalışanlarının karşılaşılabildiği ikilemlerin azaltılması bakımından da önem taşımaktadır.

Pandemi Dönemi ve Kişisel Verilerinin Korunması

Tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de COVID-19 virüsü salgınının yayılmasını engellemek ve etkilerini hafifletmek adına özel nitelikli kişisel veriler de (sağ-

lıkla ilgili veriler) dahil olmak üzere pek çok kişisel verinin (T.C. kimlik no, ad, adres, iletişim bilgileri, seyahat bilgileri gibi) işlenmesi kaçınılmaz hale gelmiştir.

Pandemi sürecinde, salgın ile mücadele edilmesi ve yayılımının önlenmesi amacıyla elde edilen verilerin işlenmesi, etiyolojik faktörlerin tanımlanması, salgının kontrol altına alınması, tedavi protokollerinin oluşturulması, kaynakların etkili kullanılması bakımından büyük önem taşırken, kişisel verilerin güvenliği konusunu gündeme getirmiş, diğer yandan seyahat ve sokağa çıkma yasağı, kısıtlamaları gibi kamu sağlığının ve düzeninin korunmasına ilişkin kararların alınması konunun kişi hak ve özgürlükleri bakımından değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır.

Küresel Mahremiyet Asamblesi (GPA-Global Privacy Assembly) tarafından başlatılan COVID-19 çalışmalarında; temas takibi ve konum izleme uygulamalarından COVID-19 testlerine kadar, "veri koruma ve mahremiyet" konusunun hiç bir dönemde içinde bulunduğumuz süreçte olduğu kadar önem arz etmediği ifade edilerek, kişisel verilerinin korunmasında doğru dengeyi bulması gerektiği belirtilmiştir.

Tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de içinde bulunduğumuz süreçte özel nitelikli kişisel veriler başta olmak üzere, her türlü verinin elde edilmesi, depolanması, aktarılması, elde edilebilir hale getirilmesi gibi veri işleme faaliyetleri ve belirlenen yöntemlere ilişkin hukuki ve etik tartışmaların devam edeceği açık olarak görülmektedir. Mobil uygulamalar vb. yöntemlerle hastalığı taşıyan veya taşıma riski bulunan kişilerle teması geçenlerin tespit edilmesi, virüsün yayılma haritası çıkartılarak tedavi ve karantina uygulanması, karantinaya alınanların kontrolü, sokağa çıkma yasağının uygulanması gibi amaçlarla ilgili kişilerin sağlık, konum ve iletişim bilgileri gibi kişisel verileri de işlenebilmektedir. Kişisel Verileri Koruma Kurumunun belirttiği şekliyle; söz konusu durumlarda toplum sağlığının korunması ve böylece kamu düzeni ile kamu güvenliğinin sağlanmasını teminen yetkili kurum ve kuruluşlarca bu yöntemlere başvurulması yasal olarak mümkün görülmesiyle birlikte, kişisel verilerin güvenliğinin gözetilmesi, konum verilerinin ve kişilerin hareketliliklerinin izlenmesi gibi kişisel verilerin işlenmesinin hukuka

uygun olması için, bu faaliyetlerin veri koruma hukukuna egemen olan temel ilkeler çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerektiği tartışmalıdır.

Ülkemiz açısından, Kişisel Verileri Koruma Kurumunun kamuoyuna yönelik duyurusunda da belirtildiği gibi; sağlık hizmetlerinin sağlanması ve kamu sağlığının korunmasının esas olduğu pandemi sürecinde dahi 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu uyarınca, özellikle kişilerin sağlık verilerinin ve diğer kişisel verilerin işlenmesi gerektiği durumlarda söz konusu faaliyetlerin Kanun hükümlerine uygun yürütülmesinin sağlanması ve veri güvenliğine yönelik gerekli idari ve teknik tedbirlerin alınması kaçınılmazdır.

6698 sayılı Kanunda kişisel verilerin işlenmesinde sayılan ilkeler 4. maddede belirlenmiştir. Bu madde uyarınca, kişisel veriler, Kanunda ve diğer kanunlarda öngörülen usul ve esaslara uygun olarak işlenebilir. COVID-19 pandemisi sürecinde de, kişisel verilerin işlenmesinde söz konusu olan hukuka ve dürüstlük kurallarına uygun olma, doğru ve gerektiğinde güncel olma, belirli, açık ve meşru amaçlar için işleme, işlendikleri amaçla bağlantılı, sınırlı ve ölçülü olma ve ilgili mevzuatta öngörülen veya işlendikleri amaç için gerekli olan süre kadar muhafaza edilme ilkeleri aynı şekilde uygulama alanı bulacaktır.

6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanununun 5. maddesinde kişisel verilerin işleme şartları, 6. maddesinde ise sağlık verilerinin dahil olduğu özel nitelikli kişisel verilerin işleme şartları belirlenmiştir. Bu noktada, kişisel verilerin ancak Kanunun 5. ve/veya 6. maddesinde belirtilen şartlara uygun olarak işlenmesi söz konusu olabilir. Kanunun 28. maddesinde kişisel verilerin millî savunmayı, millî güvenliği, kamu güvenliğini, kamu düzenini veya ekonomik güvenliği sağlamaya yönelik olarak kanunla görev ve yetki verilmiş kamu kurum ve kuruluşları tarafından yürütülen önleyici, koruyucu ve istihbarî faaliyetler kapsamında işlenmesi hali düzenlenmiştir. Bu çerçevede kişilerin temel hak ve özgürlükleri açısından geri döndürülemez zararların ortaya çıkmaması önemlidir.

Son olarak; devam eden bir süreçte öngörülerde bulunmanın zorluğunu göz önüne almakla birlikte, hepimiz süreci

anlamaya, anlamlandırmaya ve mesleki faaliyet alanlarımız çerçevesinde en doğru biçimde şekillendirmeye çalışıyoruz. COVID-19 pandemisinin mevcut ve değişen yapısı, her konuda uygulamalarımızı ve teorilerimizi hızla dönüştürmeyi gerekli kılarken, tüm dünyada ve ülkemizde bir dizi hukuki ve etik tartışmanın gündeme gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Devletin sorumluluğu, yükümlülüklerini yerine getirirken adalet, sosyal yarar, yarar-külfet dengesi, kişi hak ve özgürlüklerinin korunması, yaşlılar, çocuklar, kronik hastalığı olanlar gibi savunmasız grupların durumlarını dikkate alması, tedbir ve kısıtlamaların amacına uygun ve ölçülü olması, süreç içinde alınan tüm kararların ve uygulamaların hukuken ve etik olarak kabul edilebilir olmasını da gerektirir. Diğer bir ifade ile toplum sağlığına ilişkin müdahalelerin yasal temelleri oluşturulmalıdır. Bireysel haklara yönelik kısıtlamaların ve muhtemel bireysel zararların en aza indirilmesi yönünde tedbirler alınmalıdır.

Kaynaklar

<https://www.kvkk.gov.tr/Icerik/6726/COVID-19-ILE-MUCADELEDE-KONUM-VERISININ-ISLENMESI-VE-KISILERIN-HAREKETLILIKLERININ-IZLENMESI-HAKKINDA-BILINMESI-GEREKENLER-2-> (Erişim Tarihi: 11.06.2020)

Pandemik İnfluenza Ulusal Hazırlık Planı, T. C. Sağlık Bakanlığı Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü, Ankara, 2019.

Robert, R., Kentish-Barnes, N., Boyer, A. et al. Ethical Dilemmas due to the COVID-19 Pandemic

The European Data Protection Board Guidelines 04/2020 on the Use of Location Data and Contact Tracing Tools in the Context of the COVID-19 Outbreak, Adopted on 21 April 2020 https://edpb.europa.eu/sites/edpb/files/files/file1/edpb_guidelines_20200420_contact_tracing_covid_with_annex_en.pdf (Erişim Tarihi: 10.05.2020)

The Global Privacy Assembly, Gpa COVID-19 Response Repository <http://globalprivacymatters.org/covid19/> (Erişim Tarihi: 11.06.2020)

The Impact of the COVID-19 Pandemic on Human Rights and The Rule of Law <https://www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/covid19> (Erişim Tarihi: 11.06.2020)

Unesco Ibc. Statement on COVID-19: Ethical Considerations from a Global Perspective, Statement of the Unesco International Bioethics Committee (IBC) and the Unesco World Commission on the Ethics of Scientific Knowledge and Technology (COMEST) JSHS / IBC-COMEST / COVID-19REV Paris, April 2020 <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373115> (Erişim Tarihi: 10.05.2020)

www.kvkk.gov.tr/Icerik/6721/KAMUOYU-DUYURU-SU-Covid-19-ile-Mucadele-Surecinde-Kisisel-Verilerin-Korunmasi-Kanunu-Kapsaminda-Bilinmesi-Gerekenler (Erişim Tarihi: 10.05.2020)